

УДК 340.115.6(477)

В.В. МАЧУСЬКИЙ, канд. юрид. наук,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ПРАВО КРОВНОЇ ПОМСТИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Ключові слова: помста, кровна помста, кровна ворожнеча, право Київської Русі, Київська Русь

Ідея і практика кровної помсти існували в стародавніх суспільствах по всьому світу. Через свою високу поширеність і значущість кровна помстя як соціальне явище протягом тривалого часу була предметом вивчення різних вчених різних наук з багатьох країн і з різних точок зору. Існуюче різноманіття підходів до дослідження кровної помсти призвело до появи досить великого масиву, в основному зарубіжної, наукової літератури з широким спектром визначень таких суміжних понять як кровна ворожнеча, кровна помста, ритуальне вбивство, міжплеменні набіги та інші. В залежності від обраних критеріїв кровна помста розглядається вченими як наслідки індивідуальних конфліктів за матеріальні і репродуктивні ресурси, вбивство з релігійних міркувань або культурна особливість первісних народів. Наразі наукова різноманітність у контексті дослідження кровної помсти іноді парадоксальним чином призводить до суперечливих наукових результатів і, як наслідок, ускладнює отримання об'єктивного знання про природу кровної помсти. Звідси виникає об'єктивна необхідність дослідження загальних закономірностей виникнення, функціонування та відмирання інституту кровної помсти як соціального явища, встановлення соціального призначення та місця інституту кровної помсти в системі соціального регулювання.

Окремі аспекти виникнення і функціонування інституту кровної помсти досліджувались вітчизняними і зарубіжними науковцями. Так, Д. Бочарніков розглядав інститут кровної помсти в контексті історії створення Руської Правди. М.Д. Іванішев досліджував плату за вбивство як замітник кровної по-

мсти. С. Кудін розглядав питання кримінального штрафу за Руською Правдою і Литовським Статутом. А.М. Зюков визначав кровну помсту як неправовий звичай, Napoleon A. Chagnon вважав кровну помсту наслідком індивідуальних конфліктів за матеріальні і репродуктивні ресурси, Christopher Boehm підходив до кровної помсти як до безкоштовної ліцензії на вбивство будь-якого чоловіка з ворожого клану, Rafael Karsten пов'язував кровну помсту з релігійними причинами. Jasmin N. Curtis вказувала, що кровна помста є використанням смертоносного насильства для усунення правопорушення.

Метою статті є дослідження історичних закономірностей та конкретних особливостей становлення, функціонування і відмирання інституту права кровної помсти як соціально-правового явища, встановлення соціального призначення та місця інституту кровної помсти в системі соціального регулювання Київської Русі, визначення поняття кровної помсти у контексті правового регулювання суспільних відносин в Київській Русі.

У широкому сенсі, кровна помста є принцип, згідно з яким особа, яка вчинила вбивство повинна бути вбита у відповідь (в помсту). У даному випадку розплата за злочин через «око за око, зуб за зуб» відповідає ординарному розумінню справедливості. Звідси, звичай кровної помсти є елементом соціальних систем, в яких держава або не існує, або не в змозі забезпечити верховенство права. Разом із тим, право кровної помсти є життєво необхідним для безпечної особистості первісного суспільства. У міру розвитку особистості право кровної помсти трансформується в громадський викуп і надалі в смертну кару як вид покарання з боку держави. Делегування права на насильство перетворює громаду в державне утворення. Вбивство перестає бути приватним правовим відношенням. Держава позбавляє індивідуума права на помсту натомість пропонує йому сурогат помсти – грошовий викуп або смертну кару як сурогат кровної помсти.

Тривалий час помста відповідно до законодавства Київської Русі була необмеженою.

Так, у ст.4 Договору Русі з Візантією 911 р. зазначалось, що якщо хто-небудь вб'є будь-кого – руський християнина або християнин руського, – нехай помре на місці скоєння вбивства [1, с.11]. В свою чергу, в ст.13^a Договору Русі з Візантією 944 р. зазначалось, що якщо вб'є християнин руського або руський християнина, і вбивця буде схоплений родичами (вбитого), то да буде він вбитий [1, с.39].

Таким чином, право кровної помсти в Київській Русі виникло до створення визначної пам'ятки права – Руської Правди і являло собою елемент звичаєвого права – закону руського. Відповідно до звичаєвого права, право кровної помсти належало всім членам громади (верві) і тривалий час було необмеженим. Держава в силу недостатнього рівня розвитку певний час не втручалась в регулювання приватних правопорушень, так як кримінального права у сучасному розумінні тоді ще не існувало.

Зміцнення князівської влади в Київській Русі призвело до розширення меж втручання держави у приватні правопорушення і в ст.1 Руської Правди містяться положення, спрямовані на обмеження кола можливих месників родичами вбитого. Такими месниками могли бути: брат, батько, син, двоюрідний брат, племінник з боку брата. Водночас, покарання родичами вбитого вбивці залишалось не тільки їх правом, але й було їх обов'язком. Між родичами вбитого і вбивцею виникали особисті стосунки, які могли бути реалізовані тільки у вигляді помсти.

Водночас особа, яка не бажає, але повинна помститись усвідомлює небезпеку при здійсненні помсти безпосередньо для нею самої. З одного боку, представник владної верхівки не бажає наражатись на помсту родичів загиблого і родичі загиблого усвідомлюють труднощі і небезпеку з якими пов'язано здійснення помсти. З іншого боку, пересічні члени громади не бажають наражатися на помсту представника владної верхівки. Крім того, у певних випадках у вбитого взагалі могло не виявитись родичів, які мали б помститись за нього або за наявності родичів помста може перет-

воритись на нескінченну помсту або «безсмертну помсту» [2, с.100]. І з часом помста замінюється грошовим викупом. Такий грошовий викуп як різновид громадського викупу є сурогатом помсти.

Ідея спільної відповідальності громади у формі громадського викупу у випадку вбивства не є виключно надбанням Руської Правди. Така ідея взагалі властива багатьом стародавнім правовим системам, у яких громадський викуп набуває різних форм: виплата грошей, принесення жертви, смертна кара, – зберігаючи проте одну підставу – правопорушення (вбивство). Так, громадський викуп у грошовій формі був відомий чехам, моравам і полякам [3, с.168]. Положення ст.24 Законів Хаммурапі передбачали сплату громадою родичам загиблого міну срібла у випадку, коли вбивство скоєне на території громади і вбивця не був схоплений і залишився невідомим [4, с.25]. Закони Моїсея встановлювали громадський викуп у сакральній формі: у випадку, коли вбивця був невідомий старійшини найближчого міста приносили жертву і клялись: «Руки наші не пролили цієї крові і очі не бачили» [5, с.246]. У стародавньому римському праві громадський викуп набуває крайніх жорстоких форм: відповідно до сенатського указу у випадку вбивства пана власними рабами, всі раби, що знаходились під одним дахом з паном, підлягали страті [6, с.347].

Поява грошового викупу як санкції за вбивство у законодавстві Київської Русі обумовлена в основному такими чинниками: 1) розпад кровно-родинних зв'язків в общині; 2) посилення князівської влади; 3) фінансова привабливість грошового викупу за вбивство для князя; 4) вбивство як кара за вбивство суперечило християнській релігії. Головним із наведених чинників заміни кровної помсти грошовим викупом є посилення князівської влади. Так, у ст.2 Руської Правди зазначалось, що після смерті Ярослава знову зібрались його сини Ізяслав, Святослав, Всеволод і мужи їх Коснячко, Перенег, Нікіфор і відмінили помсту смертю за вбивство, встановивши грошовий викуп («отложиша убиение за го-

лову, но кунамися викупати»). Тобто в разі неможливості помститися або відсутності мести вбивця викупував свій злочин грошима [7, с.67]. У родичів вбитого відбирається право на життя і смерть вбивці і залишається право вимоги плати за голову вбитого [8, с.42].

З правової точки зору, грошовий викуп за вбивство у формі «головщини» або «віри» є наслідком порушення правових норм, які містяться в положеннях ст.1-3 Руської Правди. Таке правопорушення тягне за собою застосування до правопорушників заходів державного впливу у формі примусу – сплату грошового викупу. Таким чином, грошовий викуп (штраф) є санкцією, яка передбачена нормами, що містяться в положеннях ст.1-3 Руської Правди. Так, С. Кудін зазначає, що у давньоруському кримінальному праві грошовий штраф на користь держави був провідною мірою покарання, який призначався за вчинення злочину проти особи [9, с.142].

Водночас, положення ст.6 Руської Правди відмежовують вбивство, скоєне відкрито у громадському місці від вбивства «в разбои» – «Якщо (хто) здійснив вбивство відкрито під час сварки або на банкеті, то тепер він платить разом з верв'ю, (оскільки і сам він) приймає участь в громадських платежах (дикої) віри. Таке відкрите вбивство кваліфікується як менш тяжкий злочин порівняно із вбивством «в разбои» [10, с.86]. Не знаючи навмисного вбивства і вбивства з необережності, Руської Правда розрізняє вбивство, скоєне відкрито, у чесному двобої і вбивство, скоєне таємно як зла справа «в разбои». Скоєння вбивства на очах присутніх є пом'якшуючою обставиною і оскільки вбивця спільно з іншими членами громади сплачує дику віру (ст.4 Руської Правди) – грошовий штраф за чужу вину, то і члени громади як особи, які несуть певну відповідальність за вбивство, скоєне у них на очах (в сварці або на банкеті), зобов'язані допомагати вбивці у сплаті чужої для них віри на користь князя. У випадку, коли вбивство скоєне особою, яка не приймає участі в сплаті дикої віри (купець, член дружини), то і громада не допомагає йому у

сплаті віри (ст.8 Руської Правди). Спільна сплата громадою і вбивцею грошового штрафу за вбивство є спільним несенням санкції за вбивство, яке скоєно відкрито. Таким чином, спільна сплата громадою і вбивцею віри у випадку вбивства, скоєного відкрито, що передбачена положеннями ст.6 і 8 Руської Правди, є різновидом грошового викупу за вбивство на користь князя і свідчить про спільне несення санкції за вбивство громадою і вбивцею.

Крім того, спільне матеріальне відшкодування громадою шкоди у випадку вбивства, передбачене і положеннями ст.3 Руської Правди. Так, в ст.3 Руської Правди зазначалось, що якщо хтось зловмисно («в разбои») вб'є «княжа мужа», а вбивцю люди не будуть шукати, то віру у 80 гривень сплачує вервь, в якій знайдений труп вбитого; якщо ж вбитий простолоудин, то 40 гривень.

Безпосередньо термін «віра» з'являється у другій частині Короткої редакції Руської Правди [10, с. 47–49; 11] (далі – Коротка Правда). Відповідно до ст.20 Короткої Правди, у випадку навмисного вбивства «огніщанина» (княжого чиновника) вервь повинна була видати вбивцю князю. У випадку відмови громади від розшуку або видачі злочинця на неї накладався штраф (викуп). Положення наведеної статті певним чином кореспондуються із ст.3, 4 Руської Правди і передбачають сплату віри (або «дикої віри» – штрафу за чужу вину) громадою тільки у тому випадку, коли вбивця не відомий. Звичай зобов'язував громаду розшукувати злочинця, який скоїв вбивство на території верві. У випадку відмови громади від розшуку або видачі злочинця («а головника не ищють») на неї накладався штраф. Таким чином, віра накладалася на громаду тільки тоді, коли злочинець був не відомий, але громада його не розшукувала, не видавала (не відводила від себе сліду). У випадку, коли вбивця був відомий положення ст.7 Руської Правди передбачали видачу його на поток і пограбування. Отже, за скоєння злочину, передбаченого ст.3 Руської Правди, і у випадку не видачі громадою вбивці, встановлювалась міра покарання (санкція) у вигляді

грошового штрафу (викупу) на користь держави (князя).

Водночас грошовий викуп за вбивство встановлювався також і ст.1 Руської Правди. Зазначений грошовий викуп за вбивство не визначався як «віра», сплачувався родичам загиблого і стягувався у випадку, коли вбивця був відомий, але були відсутні особи, які могли помститись за вбитого – «аще не будет кто мстя». Такий грошовий викуп – «викуп кунами» – відповідно до ст.2 Руської Правди отримав назву «головщина». Таким чином, відповідно до змісту зазначених статей Короткої Правди і Руської Правди плата за голову вбитого – грошовий викуп як міра покарання (санкція) існував у двох формах: 1) грошовий викуп на користь родичів вбитого – головщина (ст.2 Руської Правди); 2) грошовий штраф на користь (держави) князя – віра (ст.3 Руської Правди).

Таким чином, зазначимо наступне.

1. Право кровної помсти в Київській Русі виникло до створення визначної пам'ятки права – Руської Правди і являло собою елемент звичаєвого права – закону руського. Відповідно до звичаєвого права, право кровної помсти належало всім членам громади (верві) і тривалий час було необмеженим.

2. Зміцнення князівської влади в Київській Русі призвело до розширення меж втручання держави у приватні правопорушення і в ст.1 Руської Правди містяться положення, спрямовані на обмеження кола можливих месників родичами вбитого. Такими месниками могли бути: брат, батько, син, двоюрідний брат, племінник з боку брата.

3. Поява грошового викупу як санкції за вбивство у законодавстві Київської Русі обумовлена в основному такими чинниками: 1) розпад кровно-родинних зв'язків в общині; 2) посилення князівської влади; 3) фінансова привабливість грошового викупу за вбивство для князя; 4) вбивство як кара за вбивство суперечило християнській релігії.

4. Спільна сплата громадою і вбивцею віри у випадку вбивства, скоєного відкрито, що передбачена положеннями ст.ст.6 і 8 Руської

Правди, є різновидом грошового викупу за вбивство на користь князя і свідчить про спільне несення санкції за вбивство громадою і вбивцею.

5. Еволюція інституту кровної помсти в Київській Русі відбувалась через трансформацію кровної помсти в грошовий викуп і згодом в смертну кару як сурогат кровної помсти.

6. Кровна помста – соціальний інститут колективної безпеки в первісному суспільстві, спрямований на захист індивідуумів від насильницьких злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юшков С. В. Памятники права Киевского государства / С. В. Юшков. – М. : Госюрисдат, 1952. – 228 с.

2. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К., 2000. – 336 с.

3. Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права / Ф. И. Леонтович // Антологія української юридичної думки. – К., 2002. – С. 92–106.

4. Волков И. М. Законы Вавилонского царя Хаммурапи / И. М. Волков. – М., 1914. – 41 с.

5. Біблія. Повторення закону. Гл. 21, 1-8.

6. Тацит. Анналы. XIII, 32.

7. Бочарніков Д. М. Грушевський про історію створення та кримінальне право «Руської Правди» / Д. Бочарніков // Право України. – 1996. – № 11. – С. 65–69.

8. Иванишев Н. О плате за убивство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирою / Иванишев Н. – Киев : Университетская типография, 1840. – 110 с.

9. Кудін С. Поняття кримінального штрафу за Руською Правдою та Литовським Статутом / С. Кудін // Право України. – 2000. – № 11. – С. 142–149.

10. Российское законодательство X–XX веков : Законодательство Древней Руси. Т. 1 / ред. Тома В. Л. Янин. – М., 1984. – 432 с.

11. Мачуський В. В. Історико-правові аспекти виникнення страхування: Руська правда і Жалувана грамота містам / В. В. Мачуський // Юридична Україна. – 2007. – № 10. – С. 10–16.

Мачуський В. В. Право кровної помсти в Київській Русі / В. В. Мачуський // Форум права. – 2015. – № 4. – С. 175–179 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_4_32.pdf

Досліджено загальні закономірності виникнення, функціонування та відмирання інституту кровної помсти як соціального явища, визначено соціальне призначення та місце інституту кровної помсти в системі соціального регулювання Київської Русі.

***

Мачуський В.В. Право кровной мести в Киевской Руси

Исследованы общие закономерности возникновения, функционирования и отмирания института кровной мести как социального явления, определены социальное назначение и место института кровной мести в системе социального регулирования Киевской Руси.

***

Machuskyy V.V. Right Vendetta in Kievan Russ

It was studied general patterns of occurrence, operation and extinction Institute of blood revenge as a social phenomenon, defined social purpose and place of the institution of blood revenge in the social regulation of Kyivan Rus'.

Форум права Форум Ш